

todologiczną, tworzy przemyślany, prowokujący do zadawania pytań, zmuszający do rewizji utartych sądów obraz XIX wieku.

ABSTRACT

IN SEARCH OF A NINETEENTH CENTURY FORMULA

The book by Anna Janicka *Tradition and change. Literary models of the nineteenth century: Positivism and "outskirts" (Tradycja i zmiana. Literackie modele dziewiętnastowieczności: pozytywizm i „obrzeża”, Białystok 2015)* presents methodological consciousness clearly pointed towards the category of the nineteenth century. The author of the book creatively interprets both the advice flowing from historical approaches to the nineteenth century, as well as the concepts of harmony and interactivity in analyzing the “Great Century of Poles” presented in “Wiek XIX” in 2008. Interestingly she also develops ideas synthesizing the nineteenth century around the mythographic character of Adam Mickiewicz and the notion of modernity.

KEYWORDS

Anna Janicka, change, modernity, positivism, tradition

DOI: 10.18318/WIEKXIX.2016.38

DOROTA STASZEWSKA

(Instytut Badań Literackich PAN)

W KIERUNKU NOWEJ ESTETYKI

REC.: Katarzyna Kościewicz, *Miejskie strofy. Polska poezja urbanistyczna doby postyczniowej*, Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, Białystok 2015, ss. 336.

PERSPEKTYWA BADAWCZA, w której mieszczą się analizy i interpretacje Katarzyny Kościewicz, zawarte w książce *Miejskie strofy. Polska poezja urbanistyczna doby postyczniowej*, należy do szerokiego nurtu w badaniach literackich, nazywanych mianem „zwrotu przestrzennego”. Na zwrot ten złożyło się kilka nowych metod interpretacyjnych, którym Elżbieta Rybicka, w ślad za innymi teoretykami, nadała wspólną nazwę GEOPOETYKI¹. W ramach tej szkoły metodologicznej, najogólniej rzecz ujmując, chodzi o eksplorację i określenie relacji między człowiekiem, mieszkańcem Ziemi a przestrzenią, głęboko rozumianą i w różny sposób konkretyzowaną w utworach literackich. Do tych tendencji badawczych zalicza się również *urban studies*, czyli analizy i interpretacje motywów miejskich w literaturze i sztuce. Trzeba koniecznie dodać, że badań nad przestrzenią literacką nie wymyślono wraz z ogłoszeniem wspomnianego zwrotu; w Polsce rozwijano je co najmniej od połowy lat siedemdziesiątych XX wieku. Powstały wówczas pionierskie

1 E. Rybicka, *Geopoetyka. Przestrzeń i miejsce we współczesnych teoriach i praktykach literackich*, Kraków 2014.

studia zebrane w pracy zbiorowej *Przestrzeń i literatura*². Na tę publikację będącą efektem interesującej konferencji z roku 1977, poświęconej tematowi przestrzeni w literaturze, składają się studia i szkice znakomitych badaczy literatury polskiej; wśród nich są teksty Janusza Sławińskiego, Mieczysława Porębskiego, Anny Martuszewskiej, Ryszarda Handkego, Michała Głowińskiego i innych. O stratyfikacjach przestrzennych piszą także Jerzy Świąch, Erazm Kuźma i Zdzisław Łapiński. Podobnej tematyce poświęcił swoje szkice Tadeusz Sławek, analizując kategorie przestrzenne, między innymi za pomocą kategorii doświadczenia³. Warto pamiętać też o pracach z lat dziewięćdziesiątych: Ewy Rewers oraz Stefana Symotiuka⁴. Jednego z aspektów przestrzennych – motywu domu w literaturze – dotyczą materiały zebrane w tomie będącym pokłosiem odkrywczej konferencji z 1995 roku *Dom w języku i kulturze*⁵ (tu zwłaszcza studia Małgorzaty Czermińskiej i Anny Legeżyńskiej); rzecz dotyczącą domu romantycznego artysty opublikowała Bożena Mądra-Shallcross⁶.

W ramach geopoetyki dostrzega się następujące przemiany konstrukcyjno-semantyczne, mające wpływ na specyfikę ujęć tematu miejsca i przestrzeni: odejście od idei przestrzeni–kontenera, uznanie roli czynników społecznych i kulturowych w rozumieniu i konstruowaniu przestrzeni, zauważenie korelacji pomiędzy przestrzenią a władzą i dominacją, rezygnacja z linearności, chronologii, ewolucjonizmu i rozwoju na rzecz synchroniczności, cyrkulacji czasu i przestrzeni i wreszcie – uprzestrzennianie czasu⁷. W kontekście tych przemian następuje również reformułowanie kategorii podmiotu i języka. W wymienione cechy wpisuje się interdyscyplinarność badań tematów przestrzennych, ich socjologiczny, historyczny i kulturowy aspekt. To zaś wpływa na specyfikę nowej estetyki, związanej z tematami przestrzennymi.

Właśnie o nowej estetyce pisze Katarzyna Kościwicz w książce *Miejskie strofy*, analizując motywy urbanistyczne w poezji polskiej lat 1865–1890. Należy docenić zainteresowanie autorki tematyką urbanistyczną właśnie – w poezji, bo w prozie wątek ten został już dostrzeżony dużo wcześniej. Autorka we *Wstępie* tłumaczy doniosłość i wartość tematu miejskiego. Zwraca uwagę na powiew nowości, jaki wnosi on do estetyk XIX stulecia. Miejskość wyprzedza pewne tendencje w sposobach konstruowania przestrzeni w takich nurtach estetycznych, jak realizm, impresjonizm, ekspresjonizm czy symbolizm. Badaczka zwraca ponadto uwagę

2 Zob. *Przestrzeń i literatura. Studia*, pod red. M. Głowińskiego i A. Okopień-Sławińskiej, Wrocław 1978.

3 T. Sławek, *Wnętrze. Z problemów doświadczenia przestrzeni w poezji*, Katowice 1984.

4 Zob. E. Rewers, *Język i przestrzeń w poststrukturalistycznej filozofii kultury*, Poznań 1996; S. Symotiuk, *Filozofia i Genius Loci*, Warszawa 1997.

5 *Dom w języku i kulturze*, red. G. Sawicka, Szczecin 1997. Zob. też: A. Legeżyńska, *Dom i poetycka bezdomność w liryce współczesnej*, Warszawa 1996.

6 B. Mądra-Shallcross, *Dom romantycznego artysty*, Kraków 1992.

7 E. Rybicka, dz. cyt., s. 24–25.

na to, iż za pośrednictwem tematyki urbanistycznej twórcy wprowadzali do literatury nowe i istotne idee społeczne, ekonomiczne, polityczne i kulturowe. Były one forpcztą postępującego w XIX wieku procesu urbanizacji i industrializacji.

Katarzyna Kościewicz szczególną atencją darzy poetów polskich należących do pokolenia Szkoły Głównej; czyli urodzonych pod koniec lat trzydziestych i w latach czterdziestych XIX stulecia. Wśród nich należy wymienić Aleksandra Michaux (Mirona), Marii Konopnickiej, Władysława Szancera, Wiktora Gomulickiego, Włodzimierza Stebelskiego. Jest to szczególnie cenne, gdyż twórczość wymienionych poetów, poza wierszami Konopnickiej, popadła raczej w zapomnienie i – aby do niej dotrzeć – autorka książki musiała wykonać sporą kwerendę bibliograficzną, nastawioną na poszukiwanie motywów urbanistycznych w utworach często nieznanymi i rozproszonymi po dziewiętnastowiecznych czasopismach i książkach. Niewątpliwie więc już samo wskazanie i zgromadzenie poddawanego analizie materiału wzbogaca naszą wiedzę i poszerza horyzonty na temat literatury XIX wieku. Pod tym względem praca ma charakter pionierski.

Nadmiemy, że temat miasta w literaturze polskiej nie należy do obszarów szczególnie popularnych i wyeksplorowanych naukowo. *Urban studies* święcą swoje triumfy przede wszystkim w badaniach anglosaskich. Wśród publikacji polskich należy pamiętać o opracowaniu wymienionej już autorki, Elżbiety Rybickiej, *Modernizowanie miasta*⁸, na które powołuje się też Katarzyna Kościewicz, rozszerzając perspektywę poprzedniczki: dostrzega bowiem tematy miejskie w poezji, i to w poezji po wielekroć zapomnianej, traktowanej po macoszemu przez historię literatury (do wyjątków należą prace Mariana Płacheckiego, Jana Tomkowskiego i Anety Mazur, a wiele lat wcześniej poetologiczne ujęcia Marii Renaty Mayenowej i wersyfikacyjne studia Marii Dłuskiej)⁹.

Kolejnym atutem omawianej książki jest umieszczenie analiz i interpretacji w szerokim kontekście literackim, socjologicznym, historycznym, kulturowym. Autorka przywołuje licznych poetów „miejskich”, rekrutujących się spośród twórców europejskiej literatury, takich jak Victor Hugo, Charles Baudelaire, Pierre-Jean de Béranger czy Nikołaj Niekrasow. Kościewicz wielokrotnie podkreśla wpływ zjawisk socjokulturowych na obecność tematu miasta w liryce. Kontekst socjologiczny tworzą przemiany cywilizacyjne, industrializacja, rewolucja społeczna i kulturowa. Również motywy miejskie w poezji – o czym przekonuje książka *Miejskie strofy* – towarzyszyły przemianom cywilizacyjnym, wyłanianiu się nowych grup społecznych: inteligencji i proletariatu. Stopniowo krajobraz rolni-

8 Zob. E. Rybicka, *Modernizowanie miasta. Zarys problematyki urbanistycznej w nowoczesnej literaturze polskiej*, Kraków 2003.

9 W ciekawe studia poświęcone miejskości obfitują książki zbiorowe wydane w ostatnich dziesięcioleciach. Wymieńmy m.in.: *Warszawa pozytywistów*, pod red. J. Kulczyckiej-Saloni i E. Ichnatowicz, Warszawa 1992; *Mieszkaństwo i mieszczaństwo w literaturze polskiej drugiej połowy XIX wieku*, pod red. E. Ichnatowicz, Warszawa 2000; *Obrazy stolic europejskich w piśmiennictwie polskim*, pod red. A. Tyszkii, Łódź 2010.

czy, wiejski przeistoczył się w miejski, zindustrializowany, oferując twórcom nowe, trudne, ale pociągające źródło inspiracji.

Katarzyna Kościewicz w swoich rozważaniach nie ogranicza się do samej poezji; przytacza także szeroki kontekst prozatorski, odwołuje się do twórczości pisarzy europejskich eksplorujących temat miejski dużo wcześniej niż twórcy polscy okresu postyczniewego. Wśród nich przywołuje twórczość Honoré de Balzaca, Charlesa Dickensa, Aleksandra Puszkina, Nikołaja Gogola, Fiodora Dostojewskiego. Istotna w jej analizach jest również kategoria doświadczenia. Badaczka zwraca uwagę, że to właśnie rodzaj nowych doświadczeń (egzystencjalnych i społecznych) motywował zwrot ku miejskości. Ciekawie też jest zarysowane romantyczne tło miejskich inspiracji poezji postyczniewej; autorka zwraca uwagę, że w dużej mierze wielkim romantykiem tworzącym na emigracji – Adamowi Mickiewiczowi, Cyprianowi Norwidowi, Zygmuntowi Krasińskiemu i Juliuszowi Słowackiemu – zawdzięczamy obecność wątków miejskich w literaturze. Byli oni bowiem prekursorami w opisywaniu zmian cywilizacyjnych, do których zresztą mieli ambiwalentny stosunek.

Istotny wpływ na jakość i kształt poezji urbanistycznej doby postyczniewej miało – pisze o tym Kościewicz – jeszcze inne zjawisko socjokulturowe; otóż większość pisarzy, w tym poetów, łączyła pracę literacką z profesją dziennikarską. Właściwie wszyscy poeci okresu pozytywizmu byli związani z prasą. Okoliczność ta nie mogła nie wpłynąć na poetykę ich dzieł, czyli na maskowaną użyciem stereotypów poetyckich – skłonność do ujęć realistycznych. Właśnie realistyczny obrazek miasta to dominujący i – nowatorski w swym charakterze – motyw omawianej przez badaczkę poezji.

Kolejnym podjętym i scharakteryzowanym przez autorkę zagadnieniem jest – sięgająca swym rodowodem starożytności – opozycja wsi i miasta. Katarzyna Kościewicz zwraca uwagę, że ranga tego „odwiecznego” przeciwieństwa, wartościowanego w określony sposób, to znaczy zdecydowanie na rzecz wsi, straciła na znaczeniu. Miasto przestało już być tak jednoznacznie przeciwstawiane wiejskiej Arkadii. Poeci często nadawali cechy sielankowo-arkadyjskie elementom pejzażu miejskiego. Doszukiwali się w nich obrazów przyrody i reliktyw tradycyjnej wspólnoty. Takim symbolicznym miejscem stało się warszawskie Stare Miasto, często kroć waloryzowane pozytywnie, wręcz gloryfikowane, idyllicznie stylizowane. Szczególnie faworyzowanymi tematami stały się sceny miłosne i rodzajowe, usytuowane właśnie w warszawskiej przestrzeni staromiejskiej. Próbowano w nich odnaleźć siedlisko tradycyjnych wartości, podejmowano próby pogodzenia miasta z motywem Arkadii.

W rozdziale *Mapa poetyckich wędrówek* badaczka zwraca uwagę na doniosłość podróży, których celem były wybrane miasta. Szczególnie istotną rolę odgrywały: Warszawa, Kraków, Paryż, Rzym, Florencja, Wenecja. Za najważniejszych „poetów Warszawy” autorka uznaje Gomulickiego i Michaux (z piewców Krakowa wymienia Władysława Szancera, Władysława Tarnowskiego, Paryża – Ludwika

Brzozowskiego, Leonarda Sowińskiego, Teofila Lenartowicza; miasta włoskich – Marię Konopnicką, Teofila Lenartowicza).

Jak przekonuje w swej książce Katarzyna Kościewicz, w lirycznych obrazach miasta odzwierciedlało się także estetyczne i światopoglądowe przesilenie. Dotychczasowe definicje piękna nie przystawały już do nowej rzeczywistości wraz z jej przemianami i wyzwaniem. Europę prześladowało widmo rewolucji. W literackich obrazach miasta pisarze często ilustrowali napięcia społeczne, szczególnie te na tle ekonomicznym (celował w tym Antoni Kolankowski).

Badaczka podkreśla, że w poezji postyczniowej pojawiły się także nowe, typowo miejskie motywy: na przykład obrazy kobiet „miejskich” – prostytutek i szwaczek. Pokrewnym tematem było zjawisko społeczno-ekonomicznej degradacji artystów. Poeci opisywali narodziny bohemy – cyganerii artystycznej, a także objawy „współczesnej neurozy”. Ich przyczyną były nierzadko negatywne praktyki obyczajowe artystów, takie jak pobudzanie umysłu używkami czy po prostu – zubożenie narażające na głód, choroby i inne przypadłości. Wątki te wpisywały się w negatywny obraz cywilizacji wielkomiejskiej. Towarzyszyły im pejzaże „wewnętrzne”, na przykład duchowa abnegacja przynosząca często przymus negatywnego postrzegania świata, oszpecającego naturę i kondycję człowieka, często współgrającego ze skarleniem, utratą wartości i formacyjnej roli literatury i sztuki – w ogóle.

Autorka omawianej książki zwraca uwagę na jeszcze jedno istotne zjawisko estetyczne. Otóż, w poezji postyczniowej nastąpiło przewartościowanie historyzmu jako nadrzędnej idei. Z teorii narodu wykluczono wątki religijne i mesjanistyczne, a przynajmniej przytłumiono ich znaczenie. Podważono również teorie heroistyczne.

Szczególną uwagę zwracają w *Miejskich strofach* alegoryczne przedstawienia miasta. Do takich sposobów reprezentacji nawiązuje figura Warszawy–kobiety, Warszawy–Golgoty lub Warszawy–Jerozolimy. Te motywy kłócą się trochę z przedstawioną wcześniej tezą o deheroizacji, desakralizacji i demesjanizacji wątków przestrzennych. Myślę, że te symbole miasta heroicznego łączą poetów doby postyczniowej z romantykami i typowymi dla nich upodobaniami do przedstawień alegorycznych.

Podsumowując swą pracę, Katarzyna Kościewicz odnosi się do rozpowszechnionego stwierdzenia, że literatura polska drugiej połowy XIX wieku była „liryczną pustynią”. Badaczka polemizuje z tą tezą, zwracając uwagę, iż właśnie wtedy na scenie literackiej spotkały się cztery pokolenia poetów. Formuła „czasów niepoetyckich” nie przystaje według niej w żaden sposób do rzeczywistości. Jest wręcz krzywdząca i fałszywa. A jej przyczyną jest niewystarczająca eksploracja poezji postyczniowej, brak dogłębnych analiz, podsumowań, syntez. Dzieje się tak ze szkodą dla historii literatury polskiej, ponieważ, jak zaznacza Kościewicz, właśnie poezja tego okresu była w pewnej mierze nowatorska i to pod wieloma względami. Twórczość poetycka wymaga nowych dookreśleń estetycznych, adekwatnych do

kontestacji idealizmu i śmierci idealistycznego piękna. Należałoby zatem, w odniesieniu do poezji doby postyczeniowej, ustalić, dopasować nowe kanony i systematyzacje. Autorka podkreśla, że istotne jest zjawisko odwrotu od poetyki idealistycznej i przejścia do poetyki percepcyjnej – poetyki konkretnego.

Myślę, że największym walorem pracy Katarzyny Kościewicz jest coś, co nazywałabym nomadyzmem intelektualnym. Autorka nie stawia jednoznacznych i jednoznacznych diagnoz. Dzięki temu mamy do czynienia zarówno z apologią przestrzeni miejskiej, jak i z opisem jej degradacji, obcujemy z utworami zarówno wybitnymi, jak i *minorum gentium*. Badaczka wyraziście otwiera przed nami perspektywy poznawcze, które należy dopiero zagospodarować i dookreślić. A za dobitną konkluzję można uznać zdanie, iż „poeci postyczeniowi, szczególnie ci podejmujący wątki urbanistyczne, w procesie historycznoliterackim odegrali zapomnianą już dziś rolę przedniej straży literatury nowoczesnej” (s. 295). Byli zatem w dużej mierze – czego dowodzi autorka książki *Miejskie strofy* – prekursorami tego kształtu literatury, z jakim obcujemy dzisiaj.

ABSTRACT

TOWARDS A NEW AESTHETIC

The article reviews a book of Katarzyna Kościewicz *Urban stanzas. Polish urban poetry of post January Uprising era (Miejskie strofy. Polska poezja urbanistyczna doby postyczeniowej, Białystok 2015)* on urban themes in Polish poetry in the period 1865–1890. An attempt was made to position this work in the context of geopoetics and *urban studies*, which remain within its range. The author's interest in urban subjects in Polish poetry should be appreciated. In prose this topic has already been noticed much earlier.

KEYWORDS

geopoetics, Katarzyna Kościewicz, Polish poetry, urban studies

WIESŁAW RATAJCZAK

(Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu)

RYCERZE W POLSKIEJ PROZIE DRUGIEJ POŁOWY XIX WIEKU

REC.: Elżbieta Flis-Czerniak, *Błądzący rycerze i nauczyciele rozumności. Dialogi z romantyzmem w literaturze polskiej lat 1864–1918*, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin 2015, ss. 310.

KSIĄŻKĘ ELŻBIETY Flis-Czerniak *Błądzący rycerze i nauczyciele rozumności. Dialogi z romantyzmem w literaturze polskiej lat 1864–1918* otwiera obszerne studium o *Laterniku* Henryka Sienkiewicza. To, z całą pewnością, jak dotąd najwnikliwsze i naj-